

Psühholoogia ja keeleteaduse piirimail – psühholingvistika

Tiia Tulviste

Tartu ülikooli professor

Psühholingvistika on interdistsiplinaarne teadusvaldkond, mille eesmärk on uurida keele omandamise, kasutamise ja mõistmise aluseks olevaid psühholoogilisi ja neurobioloogilisi mehhanisme. Teadusharu algust seostatakse Ameerika keeleteadlase Noam Chomsky nime ja tema loodud generatiivse grammatika koolkonna algusaastatega. Teoreetilise lähenemisega psühholingvistide eesmärgiks on luua selline keeleteooria, mis seletaks keele olemust, samuti keele kasutamist ja omandamist. Praktiliste suunitlustega psühholingvistid tegelevad aga eelkõige mitmete keele omandamisel ja kasutamisel esinevate probleemide lahendamisega, nt lugemis- ja kirjutamisprobleemid, raskused lugema ja kirjutama õppimisel, kakskeelsus, kõne patoloogiad jm.

Oma algusaastatest peale uurib psühholingvistika näiteks selliseid keele ja selle kasutajatega seotud teemasid: kuidas me keelest aru saame ja ise kõneleme; kuidas me omandame emakeele ja õpime hiljem teisi keeli; missuguseid probleeme toob kaasa kahe või mitme keele samaaegne või järjestikune omandamine; kas keel, milles räägime, mõjutab meie mõtlemist; kuidas mõjutab mitmekeelsus informatsiooni töötlemist; millised on keelest arusaamise ja kõnelemise neuroloogilised mehhanismid; kuidas tekivad kõne- ja mõtlemishäired ning palju muid küsimusi. Psühholingvistika alla käivate teemadega tegelevad nii psühholoogid kui ka keeleteadlased. Sageli on psühholingvisti taust tema uurimustes selgesti tajutav: psühholoogi paelub eelkõige inimene kui keelekasutaja või -omandaja, filoloogi põhitähelepanu on seevastu keelel. Psühholingvistika teemadel ilmub artikleid ajakirjades *Journal of Psycholinguistic Research* ja *Applied Psycholinguistics*, kuid ka paljudes keeleteaduse ja psühholoogia ajakirjades.

Keelt ja keelekasutust uuritakse mitmel eri tasandil: hääliku, vormi, sõnavara, tähenduse ja lause tasandil. Möödunud sajandi psühholingvistika oligi eelkõige generatiivse grammatika edasiarendus ehk

teisisõnu – tähelepanu keskmes oli peamiselt lause tasand ehk süntaks. Suurt tähelepanu pöörati sel perioodil grammatilistele konstruktsioonidele. Möödunud sajandi 70ndatest aastatest alates analüüsitakse aga sageli diskursust ehk ühe või mitme inimese järjestikulisi suulisi või kirjalikke lausungeid (vooruvahetust, lausungite tüüpe, vestlusteemat), sest igapäevases keelekasutuses ei ole tegemist üksikute isoleeritud lausungitega.

Tänapäevane psühholingvistika kasutab lisaks psühholoogiale ja keeleteadusele ka neuroteaduse, eriti just neurolingvistika meetodeid ja nendega saadud teadmisi. Traditsiooniliste keeletestide, igapäevase keelekasutuse analüüsi ja eksperimentide kõrval kasutatakse ajukuvaamise meetodeid, mis võimaldab jälgida, mis inimese ajus rääkimise ja kuulamise ning verbaalsete ülesannete lahendamise ajal toimub. Just tänu uutele neuropsühholoogia meetoditele on mitmeid varasemaid psühholingvistika-alaseid teadmisi kahtluse alla seatud ning uusi arusaamu lisandunud. Näiteks vaadeldi varem keelest arusaamise ja keele produtseerimise protsesse teineteisest lahus. Üheks uusimaks neuropsühholoogide saavutuseks on aga see, et suudetakse jälgida mitte üksnes seda, mis keelest arusaamise ajal toimub, vaid ka seda, missugused aju piirkonnad aktiveeruvad kõnelemise ajal. Uurimused näitavadki, et rääkimise ja kuulamise aluseks olevate keeleprotsessidega seotud ajupiirkonnad ei ole mitte erinevad, vaid kattuvad väga suures osas.

Arenguline psühholingvistika

Psühholingvistika üheks huvivaldkonnaks on ka see, kuidas lapsed keelt omandavad ja seda kasutavad ning missugused tegurid neid protsesse mõjutavad. Need teemad kuuluvad psühholingvistika ühe allharu – arengulise psühholingvistika valda.

Generatiivse grammatika teooria mõjul on ka lapsekeele uurijad kõige suuremat tähelepanu pööranud erinevate grammatiliste konstruktsioonide omandamisele. Möödunud sajandi 70ndatel aastatel tekkis selle domineeriva teema kõrvale uus suund. Uurijaid vaimustas avastus, et keel, mida täiskasvanu lapsega räägib, sõltub lapse keelest arusaamise ja produtseerimise tasemest ja ilma sellise lapse keele-tasemele kohandatud suhtlusega ei ole keele omandamine võimalik. Seetõttu hakkas lapsekeele uurijate tähelepanu köitma üha enam lapse igapäevase suhtluse uurimine.

Eesti lapse kõne areng

Enamasti on eesti lapse kõne arenguga tegelnud keeleteadlased. Rahvusvaheliselt tuntum eesti rahvusest lapsekeele uurija on vaieldamatult Suurbritannias Yorki ülikoolis tegutsev Marilyn Vihman. Tema uurimused on foneetika ja kakskeelsuse vallast. Filoloogidele on hästi teada Hamburgi ülikooli keeleteaduse professori Els Oksaari uurimused mitmekeelsete laste kõne arengust. Lapsekeelt uuritakse Eestis keeleteadlaste Renate Pajusalu ja Reili Arguse käe all.

Tartu ülikooli psühholoogia instituudi uurimiserühmas tegeldakse aga samuti lapsekeelega, oleme näiteks kohandanud ja võtnud kasutusele mõned keelelise arengu määramise keeletestid. Psühholoogid peavad lapse keelelisi võimeid tema üldise intellektuaalse arengu näitajaks. Seepärast on intelligentsustestides tavaliselt ka keele omandamise ning sellest arusaamise taset mõõtvaid ülesandeid. Oleme eesti oludele kohandanud MacArthuri „Suhtlemise arengu uurimise testi” (CDI), millega hinnatakse laste keelelise arengu taset. See test mõõdab väiksemate (8 kuni 15 kuu vanuste) laste aktiivset ja passiivset sõnavara, suurematel (15 kuni 30 kuu vanustel lastel) aga nende aktiivset sõnavara ja grammatikareeglite valdamist ning seda, kas laps oskab rääkida olevikust, minevikust ja asjadest, mida kohal ei ole. Testi täidab inimene, kes lapsega kõige rohkem kokku puutub, tavaliselt ema.

Psühholoogid pööravad sõnavara arengule üldse märksa suuremat tähelepanu kui keeleteadlased või logopeedid, kuna sõnavara suurus ja mitmekesisusest sõltub lugema ja kirjutama hakkamise kergus ja kiirus. Uurimused näitavad, et 24 kuu vanuse lapse sõnavara ei ennusta hästi mitte üksnes lapse edaspidist keelelist arengut, vaid ka tema kognitiivset ja sotsiaalset arengut ning kooliedukust, eriti just võimalikke arengu- ja õppimiskursusi.

Oleme kasutanud ka Reynelli testi, mis on mõeldud ühe kuni seitsme aasta vanuste laste ekspressiivse kõne ehk väljendusoskuse ehk selle, mida nad ise öelda oskavad, ja kõnest arusaamise uurimiseks. Selles testis lastakse lapsel endal testiülesandeid täita. Näiteks ekspressiivse kõne uurimisel näidatakse lapsele karumõmmi ja küsitakse, kes see on. Kõnest arusaamise uurimisel pannakse lapse ette lauale mitu asja ja palutakse näidata, kus on mõmmi. Esialgset keelelise arengu normid on meil praegu olemas üksnes eesti laste kõnest arusaamise taseme kohta.

Laps peab omandama mitte üksnes emakeele, vaid ka kultuurile omased suhtlusmustrid. Suheldes teiste inimestega, omandab laps

ettekujutuse, millest, kuidas, kui palju, kellega ja kus on sobilik rääkida. Laste suhtlust uurides ei huvitu paljud psühholoogid mitte lapse keele-
oskusest, vaid uuritakse hoopis lapse arusaamu maailmast ja teistest
inimestest, heast ja halvast, keelatust ja lubatust.

Möödunud sajandi 70ndatest aastatest alates pööravad keele
omandamisest ja keelelisest arengust huvituvad psühholingvistid suurt
tähelepanu last ümbritsevale keelekeskkonnale, sellele, kui palju juttu
last ümbritseb, kui palju räägitakse lapse endaga, millest räägitakse ja
milline see jutt on (nt kuivõrd sarnane on see keelega, mida räägitakse
koolis jne). Rõhutatakse seda, et keele omandamiseks on lapsel vaja nii
suhtluspartnerit ja -kogemust kui ka keelemudeli olemasolu. Ainuüksi
keelemudelist (nt kui laps kuuleb teiste inimeste juttu televiisorist, tema
endaga vahetult aga ei suhelda) ei piisa aga keele omandamiseks.

Keele omandamise uurimustes on uuritud kõige süstemaatilisemalt
keelt ja kõnet, mida kasutab ema lapsega suheldes. Psühholoogid on
leidnud seose lapse varase sõnavara suuruse ja koostise ning ema suht-
lusstiili vahel. Kui keelt omandava väikelapse ema pöörab tähelepanu
asjadele ja nimetab sageli esemeid, sisaldub lapse varases sõnavaras
rohkem nimisõnu. Suhtlusele orienteeritud ema laps räägib ise rohkem
ja tal on ka suurem sõnavara. Emade jutt erineb nii oma vormilt kui ka
sisult. Lapsed õpivad täiskasvanutelt, millest ja kuidas rääkida. Nt kui
palju rääkida endast ja kui palju teistest inimestest või kui palju teha
juttu asjadest ja kui palju inimestest. Keelekeskkond omakorda sõltub
vanemate sotsiaalmajanduslikust staatusest (nende haridustasemest,
sissetulekust, elukutsest), intelligentsuse tasemest, aga ka arendavate
mänguasjade ja lasteraamatute hulgast jm).

Eesti laste ja vanemate suhtlusstiil

Oma uurimisrühmaga oleme uurinud seda, milles seisneb eestlaste
koduse suhtlusstiili eripära võrreldes põhjalikult läbi uuritud ameer-
riklaste ja meie lähinaabrite soomlaste, rootslaste ja lätlastega. Meid
on huvitanud, kelle sarnased me kõige enam oleme. Kas paigutume
Põhjamaade gruppi koos soomlaste ja rootslastega või moodustame
koos soomlastega niinimetatud ugri kultuuriruumi? Kas oleme tänu
sarnasele ajaloole sarnased hoopis lätlastega? Kas meie suhtlusstiilis on
midagi, mida võiks nõukogude pärandiks pidada? Milline on kodune
suhtlemisstiil kahe kultuuri mõjuväljas: eestlastel Eestis ja Rootsis,
soomlastel Soomes ja Rootsis.

Tulemused näitavad, et eestlasel ei ole põhjust end soomlasest jutukamaks pidada; vähene jutt iseloomustab soomeugri emasid sellest hoolimata, kas elatakse Eestis, Soomes või Rootsis; ameerika ja rootsi teismelised ja nende lapsed on meist jutukamad; rootslased on niisama jutukad kui ameeriklased. Eripäraks, mis iseloomustas üksnes Eestis elavaid emasid, oli nende kalduvus kasutada kontrollivat suhtlusstiili: ei räägita mitte niivõrd selleks, et suhelda (suhtlusele suunatud stiil), kui niivõrd selleks, et laste tegevust suunata ja nende käitumist kontrollida. Eri vanuses eesti laste emade suhtlusstiili võrreldes ilmneb, et emade direktiivsus lapse vanuse suurenedes mõnevõrra väheneb. Samas erineb eesti teismeeas laste emade suhtlusstiil ameerika, läti, rootsi, soome emade omast eelkõige selle poolest, et eesti emad räägivad vähe ja eelkõige selleks, et teismelise käitumist suunata. Rootsis elavad eesti lapsed osutusid oma suhtlusstiililt rootslaste sarnaseks, olles märgatavalt aktiivsemad suhtlemispartnerid, kui seda on Eesti teismelised. Võõrsil elavate emade suhtlusstiil oli aga Eesti emade moodi (lastega räägitakse vähe, regulatiivses kõnes domineerivad käsklused).

Analüüsides emade ja nelja-aastaste laste juttu hiljuti toimunud sündmustest, selgus, et eesti lapse jutt on sama detailirohke kui sama vana saksa või rootsi lapse oma. Samas räägib eesti laps sellises olukorras ainult siis, kui ema temalt midagi küsib. Eesti emad osutusid saksa ja rootsi emadest kidakeelsemaks, nad rääkisid ise vähe ja nende jutt ei olnud detailirikas. Nad rääkisid eelkõige selleks, et lapsi vestlusesse tõmmata. Eesti lapsed seevastu rääkisid sama palju kui saksa ja rootsi lapsed ja nende jutt oli ka niisama detailirikas. Eesti lastest rääkisid detailirikkamalt need lapsed, kelle emad neilt rohkem küsimusi küsisid, saksa ja rootsi lastest aga need, kelle emad ise rohkem rääkisid ja lapse öeldule positiivset tagasisidet andsid. Uurimus näitas, et eesti laps räägib siis, kui ema küsib. Eesti emad seevastu räägivad selleks, et last rääkima või teisiti käituma panna.

Kuidas mõjutab aga emade kontrolliv suhtlemisstiil lapse keelelist ja sotsiaal-emotsionaalset arengut? Lapsekeeleuurijad on veendunud, et ema kontrolliv suhtlusstiil ei ole lapse keelelise arengu seisukohalt sedavõrd hea, kui on suhtlusele orienteeritud stiil. Hoolimata emade suhtlusstiili suurtest kultuurierinevustest ei ole meie töödes suuri erinevusi lapse sõnavara suuruses ja mitmekesisuses ilmnenud. Samas oleme leidnud kultuurierinevusi ka laste omavahelises suhtlusstiilis. Laste omavahelist suhtlust Eesti, Soome ja Rootsi lasteaedades võrreldes ilmnes, et direktiivne suhtlusstiil iseloomustab ka eesti lapsi.

Suur osa nende jutust ei ole suunatud suhtlusele, vaid mängukaaslaste käitumise reguleerimisele. Rootsi ja soome lasteaiaste suhtluses esines sellist suhtlusstiili harva, lapsed ajasid lihtsalt omavahel juttu. Samas ei osutunud eesti lapsed teiste lastega suheldes kidakeelsemaks kui soome või rootsi lapsed. Kokkuvõtvalt võib öelda, et kultuuri-erinevused lastele suunatud keeles ja lastega suhtluse stiilis ei peegeldu meie saadud andmete järgi mitte laste keelilises arengus, vaid üksnes nende omandatud suhtlusstiilis.

Soovitusi edasilugemiseks

Blum-Kulka, Shoshana; Catherine Snow (Eds.) 2002. Talking to adults: The contribution of multiparty discourse to language acquisition. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Eriksson, Mårten; Peter Marschik; Tiia Tulviste; Margareta Almgren; Miguel Pérez Pereira; Sonja Wehberg; Ljubica Marjanovič-Umek; Frederique Gayraud; Melita Kovacevic; Carlos Gallego (ilmumas). Differences between girls and boys in emerging language skills: Evidence from 10 language communities. – *British Journal of Developmental Psychology*. DOI: 10.1111/j.2044-835X.2011.02042.x

Schröder, Lisa; Heidi Keller; Pirko Tõugu; Tiia Tulviste; Melanie Lenk; Sina Schwarzer; Hartmut Rübeling; Boel De Geer 2011. Culture specific expressions of preschoolers emerging self: Narrative and iconic representations. – *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 10, 77–95.

Schults, Astra; Tiia Tulviste; Kenn Konstabel (ilmumas). Early vocabulary and gestures in Estonian children. – *Journal of Child Language*. DOI:10.1017/S0305000911000225

Snow, Catherine; Charles A. Ferguson (Eds.) 1977. Talking to children: Language input and acquisition. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Tulviste, Tiia 2000. Socialization at meals: A comparison of American and Estonian mother-adolescent interaction. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 537–556.

Tulviste, Tiia; Luule Mizera; Boel De Geer; Marja-Terttu Tryggvason 2003. A silent Finn, a silent Finno-Ugric, or a silent Nordic? A comparative study of Estonian, Finnish and Swedish mother-adolescent interactions. – *Applied Psycholinguistics*, 24, 249–265.

Tulviste, Tiia; Luule Mizera; Boel De Geer 2004. Expressing communicative intents in Estonian, Finnish, and Swedish mother-adolescent interactions. – *Journal of Child Language*, 4, 801–819.

Tõugu, Pirko; Tiia Tulviste; Lisa Schröder; Heidi Keller; Boel De Geer 2011. Socialization of past event talk: Cultural differences in maternal elaborative reminiscing. – *Cognitive Development*, 26, 142–154.